

Skole og mindretal

Af Lorenz Rerup

Det står klart for enhver, der kender til vore nationale mindretal i Nord- og Sydslesvig, at moderne mindretals tilværelse er meget tæt forbundet med deres skoler. Udover værtsstaternes tilskud, som nu ligger på linie med gennemsnitsomkostningen for det tilsvarende almindelige skolevæsen, stiller moderlandene betydelige beløb til rådighed for disse skolars oprettelse, vedligeholdelse og drift,¹ og ofte syder det af mindretalsaktiviteter omkring disse skoler, inspireret af mange læreres ugenyttige arbejde uden for deres normale arbejdstid.

Denne fremskudte stilling i mindretallenes liv er ikke noget nyt for mindretalsskolerne. To vægtige disputater har i det sidste års tid behandlet mindretallene nord og syd for grænsen, og i dem begge spiller skoleforholdene en fremtrædende rolle.²

I Nordslesvig nedsatte Vælgerforeningens tilsynsråd, de danske sønderjyders øverste politiske organ, allerede den 16. november 1918 – fem dage efter den våbenstilstand, som indledte afslutningen af den Første Verdenskrig – et skoleudvalg, der skulle forberede den sønderjyske folkeskoles overgang fra dansk til tysk lovgivning.³ Udvalget kom i arbejde fra sidst i januar 1919 med den hovedopgave, »at forberede Indførelsen af den danske Skole i Landsdelen, dernæst at hjælpe med til at forme en Lovgivning i Forholdet til det tyske Mindretal, der paa een Gang hævdede dansk Suverænitet i Landsdelen, men gav Menneskene hele den aandelige og sproglige Bevægelsesfrihed, som selvstændige Mennesker har Krav paa.«⁴ Disse generelle synspunkter voldte ikke større vanskeligheder. Det gjorde til gengæld deres konkrete udformning. Enkelte punkter fortjener at fremhæves. Mens der i udvalget var enighed om, at der kunne oprettes privat- og friskoler efter dansk lovgivning og med statsstøtte, og at der efter visse regler skulle oprettes tyske afdelinger i de offentlige skoler, var der uenighed om et punkt, som i en formulering af 28. marts 1919 lød: »I samtlige Skoler med tysk Undervisningssprog er Dansk Undervisningsfag.«⁵ Udvalgets flertal mente, at undervisning i dansk fædrelandshistorie og Danmarks geografi skulle gives på dansk, hvad mindretallet, heriblandt udvalgets formand, landstingsmand H. Jepsen Christensen, ikke var enig i. Mere generelt bemærkede han senere om sin stilling ved denne lejlighed, at han af psykologiske grunde afgjort holdt på frivilligheden, fordi »man næppe inden for nogen tysk Skole vilde finde det rimeligt at lade Børnene vokse op uden Undervisning i det Lands Sprog, hvis Statsborgere de var.«⁶ I den videre behandling af skolesagen sejrede frivillighedssynspunktet efter mange brydninger, men således udformet, at børnene kunne fritages for danskundervisningen, hvis forældrene krævede det. Jepsen Christensen var blevet bakket op af Jacob Appel, der fra maj 1920 var undervisningsminister i Neergaards 2. ministerium.

Et andet punkt var der derimod enighed om i udvalget: det foretrak offentlige skoler med tyske afdelinger frem for privatskoler. Offentlige tyske skolars oprettelse skulle følgelig gøres så let som mulig. Bagtanken var, at man på denne måde håbede at modvirke »oprettelsen af tyske privatskoler, som statsmagten kun kan øve ringe kontrol over, mens der ad flere veje kan øves indflydelse på den tyske undervisning i folkeskolen.«⁷ Her fastslog loven

af 30. juni 1920 om nogle bestemmelser med hensyn til en midlertidig ordning af folkeskolens administration i de sønderjyske landsdele, at det nærmere tilsyn med skolerne skulle ligge hos lokale skolekommissioner, som var valgt af og blandt de kommunalt valgberettigede i hvert skoledistrikt. På amtsniveau fandtes desuden en skoledirektion og et skoleråd samt en amtsskolekonsulent, der tillige var forretningsfører for direktionen og havde til opgave jævnligt at besøge amtets skoler, såvel offentlige som private. 1920-loven blev revideret uden større forandringer i 1923 og i 1933. Fra hjemmetysk side var 'kulturel autonomi' allerede i 1920 blevet opstillet som programpunkt. Autonomitanken havde forskellige udformninger, men gik nærmest ud på, at mindretallet ønskede selvbestemmelse inden for skole og kirke. Først med loven af 15. marts 1939 – med Hitlers aggressive udenrigspolitik som baggrund – overgik det reelle tilsyn med skolerne (og nok så betydningsfuldt: retten til at afgøre personalesager) til skolenævn, der for hver skole eller skoleafdeling blev valgt af forældre, som havde børn i den pågældende skole. Et ekstra medlem skulle normalt vælges blandt medlemmerne af de fortsat eksisterende skolekommissioner, men kunne med ministerens tilladelse vælges blandt kommunens øvrige beboere. Denne nyordning betød, at der ved tysk skoleafdelinger kunne indrettes skolenævn, der kun rummede tysksindede medlemmer. Endvidere bestemte 1939-loven, at der skulle beskikkes en skolekonsulent »til Raadighed for Skolenævnene ved de kommunale Skoler og Skoleafdelinger med tysk Undervisningssprog med Hensyn til disses Udvikling i undervisningsmæssig og pædagogisk Henseende og for Amtsskolekonsulenterne i herhenhørende Spørgsmaal«. Denne konsulent skulle samtidig være ansat som lærer. De sønderjyske amtsskolekonsulenter med deres vidtrækkende beføjelser fortsatte deres arbejde, men i praksis fik den ny skolekonsulent ret frie hænder. I 1942/43 forsøgte det tyske mindretals ledelse at udvide hans beføjelser uden at der kom noget ud af det.⁸ Det var næppe heller aktuelt, fordi de afgørende punkter, det konkrete, lokale tilsyn og læreransættelsen allerede siden 1939 havde ligget i mindretallets hænder.

Syd for grænsen forløber den tilsvarende udvikling hos mindretal og myndigheder noget anderledes. Preussen, som provinsen Slesvig-Holsten tilhørte indtil slutningen af Anden Verdenskrig, rummede i sine østlige provinser et meget stort polsk mindretal. Enhver indrømmelse i det ud fra et berlinsk synspunkt lille mindretalsproblem ved nordgrænsen, ville danne præcedens for en tilsvarende indrømmelse ved østgrænsen. Desuden var beslutningsstrukturen mere kompliceret på tysk end på dansk side, fordi mindretallenes skoleanliggender m.v. hørte under den preussiske stat, mens det var et problem for republikkens udenrigsministerium, at der levede anelige tyske mindretal uden for Tysklands grænser, bl.a. et talstærkt mindretal i Polen. Endelig næredes der lokalt efter 1920 en udbredt uvilje over for det danske mindretal. Grundtrækkene er dog tilnærmelsesvis de samme som nord for grænsen: det danske mindretal lægger største vægt på et skolevæsen (men har knappe kår) og myndighederne er tilbageholdende med at opfylde mindretallets ønsker.

Lige efter afstemningen den 14. marts 1920 – mens Flensborg-bevægelsen i Danmark endnu forekom truende – havde bystyret i Flensborg på egen hånd lovet at oprette en dansk kommuneskole. Denne skole kom også i gang senere på året, men af de henved 1.000 børn, der blev tilmeldt, fik kun 239 lov til at komme ind. De øvrige blev sorteret fra, overvejende på grund af utilstrækkelige danskundskaber. Det hjalp ikke, at den unge Weimarrepublik forfatning bestemte (§ 113), at »fremmedsproglige folkedele« i det tyske rige ikke måtte hindres i deres »frie, folkeejendommelige udvikling, navnlig ikke i brugen af deres moders-

mål ved undervisning, samt ved den indre forvaltning og retsplejen.« Dels manglede den nødvendige følgelovgivning, dels benyttede de preussiske myndigheder sig af, at forfatningen talte om »fremmedsproglige« mindretal, mens det danske mindretal overvejende talte tysk. Forfatningen fastslog også (§ 146), at mellemskole og gymnasium skulle bygge på en »for alle fælles grundskole«. Denne bestemmelse blev tolket, som om den forbød private mindretalsskoler for børn i grundskolealderen (4-10 år), undtagen for religiøse mindretal. Derimod var der principielt intet til hinder for at oprette en privat dansk mellem- og realskole for børn over 10-årsalderen. Denne skole, der senere blev til Duborg-Skolen (1924), kom ligesom den dansksprogede kommuneskoleafdeling, allerede i gang i 1920. Her lå startvanskelighederne snarere på dansk side, fordi det tog sin tid at etablere politisk enighed i rigsdagen om at anvende offentlige midler syd for grænsen.⁹

Folkeskolens sprogsprøver blev allerede i 1921 standset, bl.a. af hensyn til dansktalende medlemmer af det tyske mindretal i Nordslesvig. I stedet for hittede bystyret og den preussiske provinsadministration på »indskrænkende principper for forældre, der kan få tilladelse til at sende deres børn i dansk skole.«¹⁰ Det drejede sig dels om forskellige afstammingskriterier, dels om en forhalingstaktik, der udskød oprettelsen af nye dansksprogede afdelinger i byens skolevæsen. Først fra februar 1929 var det danske mindretals skoleforhold principielt tilfredsstillende. Da var tiden imidlertid forpasset for at kunne opfange den interesse, der i de første år efter afstemningen fandtes for skoleoprettelser.

Den lange udsættelse af en tilfredsstillende ordning skyldtes modstridende interesser på forskellige planer. På det helt lokale plan: bystyret og de borgerlige partier, dernæst det preussiske provinsialbureaukrati og det tyske mindretals interesser, i Berlin det preussiske ministerialbureaukrati (som var spaltet op i kultus- og indenrigsministerielle interesser) samt udenrigsministerielle interesser. Det endelige resultat svarede overvejende til Preussens interesser på østgrænsen. Når Preussen stod så stærkt over for riget, skyldtes det, at næsten alle mindretal i Tyskland levede i dette land. På lokalt plan affandt man sig med den førte politik, fordi det danske mindretal efter den lange ventetid kun magtede at oprette et lille antal skoler. Det blev efterhånden til 5 skoler i de sydslesvigske landdistrikter, desuden oprettedes en dansk skole i byen Slesvig (1930) og en anden i Tønning (1935). Sidstnævnte skoles åbning førte til hæftige tyske reaktioner på lokalt plan, men det nazistiske styre anfægtede ikke den liberale skoleordning, den sene Weimarrepublik havde skabt.¹¹

Efter krigen ses nord og syd for grænsen den samme trend: begge mindretal prioriterer mindretalsskolerne højt, men går nu hurtigt over til rent private skolevæsen. Hertil kommer så den glædelige udvikling, at begge værtsstater efterhånden – skæringspunktet ligger omkring 1955, da Danmark og Tyskland blev forbundsfæller i NATO¹² – hørte op med at betragte disse skoler som arnesteder for nationalistisk propaganda og indrømmede dem meget frie vilkår, selv om de offentlige mindretalsskoler forsvandt. Nord for grænsen findes der nu 16 skoler og 1 gymnasium (Aabenraa) med tilsammen 1.128 elever (1990), syd for grænsen 53 skoler og 1 gymnasium (Flensborg) med ialt 5.257 elever (1990). De frie vilkår letter selvsagt mindretalsskolernes arbejde, men frigør dem ikke fra deres indre problematik. Den udtrykkes for de danske og for de tyske mindretalsskoler i næsten enslydende målforestillinger i deres læreplaner. Om de danske skoler hedder det: »Skolen skal føre eleverne ind i dansk sprog og kultur, og dens arbejde har til sigte at fremme elevernes bevidsthed om samhørighed med den danske folkedel i Sydslesvig og med det danske folk.

Samtidig har skolen den opgave at dygtiggøre eleverne til at leve og virke i det tyske samfund«. ¹³ De ambitiøse målforestillinger viser, at mindretalstilværelsen hverken for elever eller lærere er en dans på roser.

Vis à vis disse blomstrende »private« skolevæsener er det sært at tænke på, at deres historie først er begyndt med afstemningsåret 1920. Tidligere var hverken Preussen eller – på Færøerne¹⁴ og i tiden mellem de slesvigske krige i Slesvig: Danmark – indstillet på at indrømme mindretallene disse kulturelle udfoldelsesmuligheder, der nu forekommer os selvfølgelige. Tværtimod førte begge lande en skolepolitik, der sigtede på en assimilering af henholdsvis de danske sønderjyder og dele af den mellemslesvigske befolkning. I årene efter 1920 kostede det anstrengelser at overvinde resterne af denne holdning. Befolkningens modersmål indrømmedes kun i religionsundervisningen en beskedent plads. Endnu mærkeligere er det, at denne statslige tvangspolitik på skoleområdet kun i yderst ringe grad havde den effekt, som ophavsmændene forestillede sig. Sprogreskripterne generobrede ikke de berørte 47 mellemslesvigske sogne for det danske sprog, og den preussiske skolepolitik kunne heller ikke opvise nævneværdige resultater, selv om den gav tyskheden en vis fremgang. ¹⁵ Her skal der selvfølgelig huskes på, at sprogreskripterne kun var i kraft i 13 år, og at fortyskningen af de nordslesvigske skoler først i 1888 nåede dens fulde omfang. Den havde dog indtil 1920 immervæk 32 år at virke i. I Alsace-Lorraine, hvis skoler fortyskedes øjeblikkeligt efter annekseren, rådede denne nationale skolepolitik i næsten 48 år. ¹⁶

På samme måde vendte preussiske skolemyndigheder sig imod det polske (og litauiske) sprog i landets østprovinser. I takt med at Preussen – ligesom den danske helstat oprindeligt en multi-etnisk, a-national statsdannelse – gennemsyredes af tysk nationalisme, blev den polske befolknings skolemultipliciteter indskrænket. 1871 indførtes – som led i den såkaldte 'Kulturkampf' – statsligt tilsyn med alle offentlige og private skoler, 1872/73 indførtes tysk som tvungent undervisningssprog, bortset fra religionsundervisningen for de yngste elever. Polsk var kun tilladt dels til forklaringer dels som undervisningsgenstand for polsktalende børn. Også gymnasierne fortyskedes i 70'erne. I 1901 blev skolens fortyskning fuldstændt ved at tysk også i religionstimerne blev eneste undervisningssprog. ¹⁷ Lærere, der mistænkedes for forbindelse med den polske nationalbevægelse, blev forflyttet; de var for øvrigt forpligtede til også i hjemmet at tale udelukkende tysk med kone og børn. Alligevel voksede den polske bevægelse i styrke, bl.a. godt hjulpet af den katolske gejstlighed. I provinsen Posen (Poznan) steg tilmed andelen af polakker i befolkningen fra 62 til 71 % i tiden 1867 til 1910. ¹⁸

Også i Kongres-Polen, den del af Polen, som Rusland herskede over, førtes en skrap russificeringspolitik efter oprøret i 1863/64. Både i skolerne og på universiteterne blev russisk gjort til undervisningssprog. Østrig-Ungarn behandlede derimod sin del af Polen, Galicien, forholdsvis lempeligt. En provinsforfatning kunne selv ordne en lang række lokale anliggender, heriblandt skolerne.

Skiftende regeringer i det russiske kæmperige forsøgte at stække også andre ubekvemme nationaliteter, især litauere og ukrainere. Eksempelvis var skolerne i Ukraine indtil 1905 helt og derefter i overvejende grad russisksprogede. Denne politik resulterede i en analfabetisme, der lå langt over gennemsnittet: af ukrainske børn over 10 år kunne 1897 kun 20 % læse og kun 0,3 % af en befolkning på ca. 20 mio. ukrainere (i Rusland, der fandtes også ukrainere i Galicien) havde fået en mellemskole- eller højere skoleuddannelse. ¹⁹

Ungarn var gennem Ausgleich af 1867 blevet en semi-suveræn del af det østrig-ungarske

dobbeltmonarki. Det førte i nogle år en politik, der nok diskriminerede andre etniske grupper end ungarene – som i deres del af dobbeltmonarkiet end ikke udgjorde flertallet af befolkningen – men som dog på lokalt plan og i folkeskolen respekterede de forskellige folks sprog. Fra 1875 til 1910 førtes imidlertid – med en kortvarig afbrydelse i 90'erne – en udtalt, men forgæves magyariseringspolitik over for rumænerne i Transsylvanien, over for de serbere, der levede i det ungarske område og over for slovakkerne – mens østrigerne i reglen nøjedes med en mild repressionspolitik over for tjekkerne.²⁰

Endelig kan denne eksempelsamling af mislykkede forsøg på at påføre skolebørn en fremmed nationalitet gennem undervisningssproget suppleres med et eksempel, hvor skolesproget er anderledes end hjemmesproget, uden at det kan siges at der foreligger en undertrykkelse som i de ovennævnte tilfælde. I det vestlige Slesvig lever 8.-10.000 nordfrisere, der taler et vestgermansk sprog, som i Nordfrisland er delt op i 9 sprogvarianter, 3 på øerne (heriblandt Helgoland), 6 på fastlandet. Undervisningssproget i Nordfrisland er imidlertid tysk eller – i de danske mindretalsskoler – dansk, omend interesserede skoler plejer det frisiske sprog på forskellige måder.²¹ Eksemplet er dog forsåvidt atypisk, som friserne overvejende kun på delområder benytter deres eget sprog, som familie- og landsbysprog. En frisisk nationalbevægelse blev kvalt af den dansk-tyske nationale modsætning i det 19. og i 1. halvdel af det 20. århundrede; kun i ansatser udvikledes den. Udviklingen kunne muligvis være forløbet anderledes for nordfriserne. Endnu i 1855 regnedes der med henved 30.000 nordfrisisktalende, ca. 4 gange Færøernes befolkning, og i hvert fald dele af denne kyst- og øbefolkning rådede over betragtelige ressourcer.

Stort set tyder de ovenstående eksempler på, at en sproglig tvangspolitik mod folkedele eller folk, der taler et andet sprog, i det mindste i det 19. og det begyndende 20. århundrede ret ofte ikke gav de tilsigtede resultater, selvom der sagtens også kunne opremses en række etniciteter, der af forskellige grunde bukkede under og helt eller delvis blev assimileret af deres stærkere naboer. Drivkraften bag den førte tvangspolitik var den moderne stat, der netop i det 19. århundrede fik en hidtil ukendt vækst. Historikeren A. D. Jørgensen var en utroligt fintmærkende iagttagelse af denne proces, og har beskrevet den relevante side af den i et foredrag, han holdt i 1889. Heri skildrer han den tyske skolepolitik i Sønderjylland, der jo netop året i forvejen var blevet dramatisk skærpet og fortsætter: »Hvorledes er dette nu muligt, at alt dette, efterhaanden som den fremmede Regering har indrettet sig, er blevet saa ulykkeligt og tungt for vore Landsmænd! Landets Herrer er jo dog ingen barbarisk Nation, tvært imod, det er et af Europas videst fremskredne Kulturfolk ... Men Tingen er den, at Staten i dette Tilfælde er kommen paa tværs af sin Opgave. Aldrig har Staten og Kommunen i samme Forhold som nu paataget sig stadig nye og omfattende Opgaver, aldrig har den saaledes trængt sig ind i det private Liv for overalt at samle, ordne og give de menneskelige Anstrængelser det fornødne Eftertryk. Derved voxer de offentlige Byrder daglig, medens der samtidig gives et altid større Vederlag til Borgernes Fornødenheder. Men det ligger da tillige i Sagens Natur, at denne Stat og Kommune skal virke i Borgernes Interesser, at den er et Udtryk for selve Samfundets Aand og Vilje. Det kommer herved ikke an paa, at forskellige politiske Partier som oftest bekæmper hinanden ... i det hele og store vil dog enhver fremme de samme Interesser og der vil mellem alle være Enighed om de mest magtpaaliggende nationale Spørgsmaal.

Ikke saaledes, hvor en Del af et Folk ved Erobring er kommen under et fremmed Herre-

dømme. Der er Staten paa tværs af Borgerne; den fremmer ikke deres Interesser, men modarbejder dem, den bruger sine store og mangeartede Midler til at bekæmpe det, som er Folket dyrebart og helligt. Derfor er en Erobring i vore Dage noget langt forfærdeligere end i tidligere Tider. Dengang nøjedes Erobreren med sin Skat og med den ydre Lydighed under hans Love; nu kræver han selve Personligheden fuldt ud, og han kræver den nu, da enhver nogenlunde udviklet Personlighed er bleven sig bevidst i en bestemt medfødt Nationalitet. Det er den forfærdelige Vrangside ved den moderne Stat i sin storslaaede Bestræbelse for at tilføre Nationerne alle Livets og Kulturens Goder, at den bliver en Svøbe for alle dem, som er komne i en uhistorisk og unaturlig Forbindelse med stærkere Naboer.²²

A. D. Jørgensen peger på statens udvidede virkeområde, som han opfatter positivt som dens »storslaaede Bestræbelse for at tilføre Nationerne alle Livets og Kulturens Goder«. Dette er udtryk for »Samfundets Vilje og Aand«, eller »Enighed om de mest magtpaaliggende nationale Spørgsmaal«. Omvendt vokser ikke kun byrderne, der modsvares af ydelser, men den moderne stat kræver »selve Personligheden fuldt ud«, og den gør dette just i det øjeblik, »da enhver nogenlunde udviklet Personlighed er bleven sig bevidst i en bestemt medfødt Nationalitet«. D.v.s. til den moderne stat – nationalstaten – svarer det moderne menneske – det nationalt bevidste menneske – der forventer, at staten realiserer samfundets, fællesskabets ønskemål og værdiforestillinger.

For sønderjyderne som for de ovennævnte – og de talrige andre unævnte – folk og folkedele blev det naturligvis et problem, at de ikke hørte til, at den moderne stat svarede til andres, ikke deres egen nationalitet. Men hvordan formåede de at modstå den stærkere nabos assimilationsbestræbelser? Forklaringen ligger bl.a. deri, at det i alle tilfælde har drejet sig om befolkninger, der boede nogenlunde samlet på et afgrænset område. De store samtidige vandringer af europæere fortrinsvis til Nordamerika, eller af polakker til Ruhrområdet (og til Danmark), førte til, at immigranterne i løbet af få generationer blev assimileret af deres nye samfund, medmindre de bosatte sig samlet. Deres »medfødte« nationalitet – deres livsvaner, sprog og værdisæt – var betinget af, at de levede i et ubrudt fællesskab, som til syvende og sidst kun blev forstyrret meget lidt af påvirkninger udefra.

Den amerikanske nationalismeforsker Karl W. Deutsch citerer i sin kendte bog om nationalismen og den sociale kommunikation en ungarsk forfatter, der før den Første Verdenskrig analyserede magyariseringspolitikken. Her hedder det med henblik på rumænerne i Transsylvanien: »[Hvor] nationaliteterne lever i deres tætte bosættelser langt fra den ungarske kultur, er enhver magyarisering umulig, fordi skolen med sine fire timers undervisning er magtesløs imod det virkelige livs tyve timer ...«. ²³ Just dette forhold muliggjorde minoriteternes overlevelse, når de blev sat under tryk: forældrenes vilje, det virkelige liv, som viste sig at veje langt tungere end skolernes formåen.

På denne baggrund bliver det også lettere at forstå, hvorfor det blev nødvendigt at indføre mindretalsskoler efter den Første Verdenskrig. Politisk kunne der være en vis rimelighed i at mildne virkningerne af landafståelser ved at afslutte traktater om mindretalsbeskyttelse eller ved en gensidig tilpasning af mindretalspolitikken. Den ideelle begrundelse må søges i tanker om folkenes selvbestemmelsesret, som ikke kunne realiseres uden at der opstod ganske mange mindretal i de nye nationalstater eller bag ved de ændrede grænser; mindretal, som der også måtte tilkomme en selvbestemmelsesret, selv om den kun kunne gælde på visse religiøse og kulturelle områder. Tungere måtte det endelig veje til, at skolerne ikke

blot efterhånden blev bedre – og dermed også mere effektive som assimilationsredskaber – men at den moderne stat/det moderne samfund med massekommunikationens voldsomme udvikling kom til at indvirke langt stærkere selv på kompakte lokalsamfund end det tidligere var tænkeligt. De danske sønderjyder kunne endnu gøre hver gård til en kulturenklave, hvor end ikke en tysk avis behøvede slippe indenfor, og i deres vidtforgrene foreningsnet kunne de skabe sig en dansk subkultur.

Et moderne mindretal udsættes af det omgivende samfund for et langt stærkere kommunikationspres, og dets medlemmer vil være mere mobile end i et traditionelt samfund. Derfor er de moderne mindretalsskoler helt uundværlige. De skal hver dag forholde sig til og afbalancere værtsstaternes vældige kommunikationsstrøm, som ingen kan unddrage sig. De er efterhånden sluppet for staternes tvangspolitik – i hvert fald i Norden og i vor sydlige grænseregion – men samfundenes bølger slår til gengæld des kraftigere ind over mindretallene.

Noter

1. Jf. eksempelvis *Dansk Skoleforening for Sydslesvig*. Beretning over Skoleforeningens virksomhed i skoleåret 1989-90 ved skoledirektør Hans Andresen, Årsberetning nr. 66 [Flensborg (1990)]. Her oplyses (s. 24f.), at udgifterne til det danske skolevæsens drift i Sydslesvig i 1989 beløb sig til ca. 90 mio. DM. Heraf dækkede tilskuddene fra den danske stat godt 44 mio. DM, fra landet Schleswig-Holstein ca. 42 mio. DM. Hertil kom en række mindre tilskud til elevkørsel, voksenundervisning og til børnehaver. Se også s. 17 om de seneste ændringer i den slesvig-holstenske skolelov.
2. Johan Peter Noack, *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945*, I-II, Aabenraa (1989) og Henrik Becker-Christensen *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932*, I-II, Aabenraa (1990).
3. Henrik Becker-Christensen, *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig*. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20, Aabenraa 1984, s. 201.
4. *Sønderjyds Skoleforening 1892-1942*. Udg. af Sønderjyds Skoleforening. Kolding (1942), s. 167.
5. Becker-Christensen, *Mindretalspolitik*, s. 203f.
6. *Sønderjyds Skoleforening*, s. 169.
7. Becker-Christensen, *Mindretalspolitik*, s. 206.
8. Hans Novrup, *Folkeskolen i de sønderjydske Landsdele 1920-1942*; i: Jakob Petersen (red.), *Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942*. Udg. af Dagbladet Dannevirke og Sprogforeningen, Haderslev 1943, s. 17f. Om forholdene under besættelsen se Johan Peter Noack, *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*, (1974), s. 150ff.
9. Noack, *Det danske mindretal*, s. 109-122.
10. Noack, *Det danske mindretal*, s. 129 – de citerede ord blev brugt af byens overborgmester H. Todsén i en redegørelse for de flensborgske skoleforhold beregnet for det preuss. indenrigs- og det preuss. kultusministerium.
11. Carsten R. Mogensen, *Dansk i hagekorsets skygge*. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939, Flensborg (1981), s. 246-281.
12. L. Rerup, *Grænsen*. Fra grænsekamp til sameksistens (1969), s. 127-140.
13. Sammenlign: *Dansk Skoleforening for Sydslesvig*. Beretning over Skoleforeningens virksomhed i skoleåret 1988-89 ved skoledirektør Hans Andresen. Årsberetning nr. 65 [Flensborg (1989)], s. 12 med *Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1991*. Herausgegeben v. Deutschen Schul- und Sprachverein f. Nordschleswig, Aabenraa [1990], s. 101. I den tyske version lyder det sidste punkt: »Unsere Schule ist eine deutsche Schule im dänischen Staat. Sie will daher ihre Schüler in die dänische Kultur- und Sprachwelt einführen und auf das Leben als Bürger dieses Staates vorbereiten«. Det danske elevtal for 1990 i Årsberetningen nr. 66, s. 17.
14. Når der under Roskilde Stænderforsamlings behandling i 1844 af Provisorisk Reglement for Almueskolevæsenet paa Færøerne (1845) ikke taget hensyn til færingers sprog skyldes det dels at skriftsproget endnu ikke havde fæstnet sig dels at man anså færøsk for at være »en mundart eller dialekt, som består af en blanding af islandsk og dansk. Jf. Jákup Thorsteinsson, *Et Færø som Færø*, Århus (1990), s. 127ff.
15. I en anmeldelse af Oswald Hauser: *Preußische Staatsräson und nationaler Gedanke*, Neumünster (1960) i *Sønderjyske årbøger 1961* har Hans Lund gjort opmærksom på, at mange sønderjyske forældre mere eller mindre frivilligt også opgav den sidste rest af dansk sprog i religionstimerne. I 1911 fik 52% af de sønderjyske børn kun tysk undervisning s. 262ff.
16. François Igersheim, *L'Alsace des notables 1870-1914*. La bourgeoisie et le peuple alsacien, Strasbourg (1981), p. 23, 33f.

17. Hauser, *Preußische Staatsräson*, s. 71f. og upubliceret paper af Witold Molik, Poznan.
18. Hugh Seton-Watson, *Nations & States*. An enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism. London (1977), p. 128.
19. Upubliceret paper af Andreas Kappeler. Köln (maj 1986).
20. Seton-Watson, *Nations & States*, p. 165f, 169ff. og 175ff.
21. Thomas Steensen, Die friesische Bewegung in Nordschleswig im 19. und 20. Jahrhundert, Neumünster 1986, s. 32ff. og 424.
22. A. D. Jørgensen, *Om Kampen for den danske Nationalitets Bevarelse i Nordslesvig*. Trykt som Ms., Kbh. 1889, s. 9-11.
23. Karl W. Deutsch, *Nationalism and social communication*. An inquiry into the foundation of nationality, Cambridge, Mass. (1953), 2nd ed. 1966; her efter paperback ed. 1975, p. 296.